

Nizaməddin MUSTAFA

III

Modernist ingilis yazıçısı Devid Herbert Lorens (1885-1930) hələ ötən əsrin əvvəllərində... insanın öz keçmişinə, yəni təvəllüd tapmasından çox əvvəlki dövrlərə, həmin zamanlarda yaşamış adamlara sıx bağlı olduğunu iqrar etmiş və həmin əsrlərə əlaqənin, "bağlıqların daşıyıcısı" kimi qan amilini irəli sürmüşdür. Əlbəttə, Lorensin qanda insan əslinə bağlayan gizli bir əlaqənin mövcudluğu haqqında fikir söyləməsi bir yazıçı üçün xeyli diqqətəlayandır.

Genom texnologiyalarının meydana çıxması təbiət elmləri tarixində yeni bir mərhələ açdı. Ötən əsrdə bu texnologiyalar coşqun inkişaf yoluna qədəm qoydu və get-gedə ucuzlaşdı. Bu isə molekulyar biologiyada bir-birinin ardınca sensasion yeniliklər yaratdı. Belə bir qənaət hasil oldu və möhkəmləndi ki, bəşəriyyətin bütün təkamül tarixi müasir insanın genomlarında tam şəkildə "yazılıb". Fikirilər yenidən qarışdı, ehtiraslar, mübahisələr yenidən qızıxdı. İnsan bədənindəki bütün üzvi molekullar kimi adi fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlər daşıyan genlərin az qala həyatı determinant səviyyəsinə yüksəldilməsi elmi yeniliklərə baxışda növbəti dəfə ziddiyyətlər doğurdu. İctimai fikirdə, hətta alimlərin öz aralarında da müəyyən cəbhələşmə yandı. Görək niyə? Nə baş vermişdi? Mövqeləri ayırd edək. Qarşı duran tərəflərdən biri genlərin rolunu fetişləşdirməyin əleyhinə çıxır, deyir ki, genlər də adi molekullardısa, onlara bu qədər önəm niyə verilir? Əvəzində insan həyatında sosial mühitin həlledici əhəmiyyət daşıması fikri önə sürülməlidir. Genom texnologiyası tərəfdarları isə dəlil gətirirlər ki, həmin bu "adi" molekullar vasitəsilə insan öz bioloji proqramını övladına ötürürsə, demək, genlər müstəsna mükəlləfiyyət daşıyır və elmin bu qoluna da müvafiq münasibət bəslənilməlidir. Yəni, genin özəl missiyası kimi irsiyyətin qoruyucusu, daşıyıcısı və ötürücüsü olması vurğulanır. Bu elmi mübarizə həyatın mənası, yaşam fəlsəfəsi, hər bir şəxsin fəaliyyət və uğur kredosu ilə sıx bağlı olduğu üçün ötən əsrin 60-cı illərində biokimyə və mikrobiologiya mütəxəssisləri, daha dəqiq desək, Frensis Grik və Ceyms Uatson tərəfindən "genlərin materialı" və ya "həyatın şifrəsi" deyilən DNT (dezoksiribonuklein turşuları) kəşf olunanndan, Jak Lüsyan Mono tərəfindən insanın gen kodu ilk dəfə oxunandan (həmin nailiyyətlərinə görə 1962-ci ildə Grik və Uatson, 1965-ci ildə isə daha iki həmkarı ilə birlikdə Mono Nobel mükafatına layiq görülmüşlər) indiyə qədər sənədlənmişdir. İnsan həyatının mənası, mahiyyəti haqqında az-çox düşünən hər kəsin diqqət mərkəzində qərar tutmuş genom texnologiyaları mövzusu böyük kütləvilik qazanıb. Məsələn, şahmat üzrə 6-cı dünya çempionu, professor Mixail Moiseyeviç Botvinnikin maraqlı bir müqayisəsini xatırladaq. O deyir ki, təkamülün nuklein turşularından (DNT-dən - N.M.), genetik koddan istifadə etməsi qaçılmazdır; necə ki, şahmatda fiqurların gediş qaydaları dəyişir... Şahmat isə informasiyanın yaradılmasına və qiymətləndirilməsinə əsaslanır; necə ki, fərd və populyasiyalarda toplanmış bioloji informasiya təbii seçmə yolu ilə dəyişdirilir. Sonra isə ehtiyatla əlavə edir: "Əlbəttə, mövcud məhdudiyyətlər çərçivəsində". Beləliklə, müasir elmin prioritet sahələrindən birinə çevrilmiş

"Özünü tanı, İnsan" silsiləsindən

genom texnologiyaları və gen mühəndisliyi sıçrayışla inkişaf edir və bu prosesin gedişində aşkarlanan nəticələr qeyd olunan məsələyə marağı sönməyə qoymur, daha da alovlandırır. Məsələn, tədqiqatlar əsasında göstərilir ki, insanın həyatı 3 milyardacan gen-kod "hərfi"ndən ibarət DNT "əlifbası" ilə yazılmış "kitab" əsasında qurulub. Əvvəllər obrazlı şəkildə "alın yazısı", "tale kitabı" deyilən bu "yazı"ya isə hələlik, pozu yoxdur. Doğrudur,

adlı beynəlxalq tədqiqatlar konsorsiumuna daxil olan yüzlərlə alimin gəldiyi ilkin qənaət də deyilənləri təsdiqləyir. Əvvəllər hesab edilirdi ki, insanın boyu onun genlərindən cəmi 10 faiz asılı olur. Onlar isə 250 min insanı müayinə edib, ən azı 5 faizində qeydə alınmış təqribən 2 milyon gen variantını araşdırdıqdan sonra üzə çıxardılar ki, bu asılılıq 50 faiz nisbətindədir. Yəni insanın hündür, ya alçaqboy olması nə az, nə çox, düz 50 faiz onun gen tərkibi ilə

tədiyini oxuya da bilməz. Bir sözlə, genlər öyrənilməli, nəzərə alınmalı, "yaxşı"ları gücləndirilməli, "pis"ləri zəiflədilməlidir. Müasir Azərbaycan filosofu Səlahəddin Xəlilov da A.Mirzəcanzadə ilə oxşar mövqedədir: "Hər bir insan bioloji varlıq olaraq lap yarımadan daşıyıcısı olduğu genlərdə kodlaşdırılmışdır. Genlərdə onun fiziki-cismani imkanlarının, sağlamlıq dərəcəsinin, hətta intellektual və bir sıra mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərinin əsası qoyulmuş olur. Sonrakı həyatı boyu insanın sağlamlığı, cismani-bioloji varlığı xarici təbii mühitdən, orqanizmin daxil olduğu fiziki və bioloji əlaqələrdən asılı olaraq dəyişir. Bu mənada insan orqanizmi hər bir mərhələdə ilkin genetik imkanlarla xarici təbii mühitin əlaqəsi və hətta mübarizəsi şəraitində formalaşır". Adəm övladının uşaq ikən heyvanlar arasına düşüb illər uzununu insanlardan kənar qalması halları tarixdən məlumdur və bu hallar da deyilənlərə haqq qazandırır. Belələri sonradan tapılıb insan arasına qaytarılsa da, yeni şəraitə adaptasiya olunmaqda çətinlik çəkir. Müşahidələrə əsasən, onlar insan əlamətlərini büsbütün itirir, əməlli-başlı heyvana çevrilirlər. Nitq qabiliyyəti bir yana, iki ayaq üzərində düz yeriməyi belə güc-bəla ilə mənimsəyirlər. Ən əsası isə budur ki, insan cəmiyyətində yaşasalar belə, ömürləri qısa olur: adətən, tərbiyə aldıqları heyvanlar qədər yaşayırlar. Bəlkə elə canlı aləmin təkamülündə insandanqabaqki pilləyə xas təcrübələri oyandığına görə? Bəlkə "qeyri-insani" genləri "insani" genlərini üstələdiyinə görə?.. Hər halda, zənn etmək olar ki, bu suallar yuxarıda deyilənlərin ümumi məntiqindən kənar çıxır...

Vaxtilə ingilis filosofu və sosioloqu, evolyusionizmin banilərindən olan Herbert Spenser iddia edəndə ki, bütün duyğular insanın heyvani vəziyyəti, primitiv yaşayış mərhələsi ilə bağlıdır, onun əlində, əlbəttə ki, genom səviyyəli "daşdan keçən" dəlil-sübut yox idi. Buna baxmayaraq, Spenser tam əminliklə deyə bilirdi ki, insan hələ də həmin "heyvani vəziyyətdən" tam uzaqlaşmayıb. Yeri gəlmişkən, bu mövzu dünya ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Təsəvvüf cərəyanının ən böyük simalarından Mühyiddin İbn əl-Ərəbi insana müraciətlə deyirdi: "Özünü alçaq xislətinin istəklərindən xilas et. Bu dünyanın böyük hissəsini məhv edən odu". Başqa bir görkəmli sufi Əbdülqadir əl-Cilani nəsihət edirdi ki: "Sən içində öteri uyuyan vəhşinin sükutundan arxayın olma. O, bu görüntünü səndən öteri yaradır ki, fürsət düşən kimi üstünə atılsın". Qərb dünyasının dahi mütəfəkkiri İohann Volfqanq Höte isə "Faust"da Tanrının lütfünə baxmayaraq, insanın hələ də heyvan kimi yaşadığından gileylənirdi. Fyodr Dostoyevski heyvanla paralel aparmasa da, gündəliklərində yazırdı: "...şər insanlığın hakim sosialistlərin zənn etdiklərinə nisbətən daha çox dərinliklərində gizlənir və cəmiyyətin heç bir quruluşunda ondan qaçmaq olmaz". Böyük maarifçi, fikir adamı və ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlu insanı "heyvani təmayülün ən bariz bir nümunəsi" adlandırırdı. Hər birinin böyük humanizminə heç kəsin şübhə eləyə bilməyəcəyi bu dahiləri insana "belə aşağılayıcı" münasibət (hərçənd, burada təhqiramiz heç nə yoxdur!) göstərməyə vadar edən - insanın xeyirə yox, şərə qulluq etməsi, qara qüvvələrin əlində alətə çevrilməsi idi.

Həyatın şifrəsi

müəyyən edilir.

Amma polemika bitmir, hələ də gedir və sonu görünür. Bəs həqiqəti harda axtarmalı?

Genetika və sosial mühitin qarşılıqlı münasibəti məsələsində həmişə həqiqi elm adamı kimi mötədil, orta mövqedən çıxış etmiş Azad Mirzəcanzadə (yaqın həm də bu elm sahələri ilə bilavasitə bağlı olmadığı üçün), zənnimizcə, daha obyektiv münasibət sərgiləmişdir. Onun müxtəlif mövzularla əlaqədar bu məsələyə dair söylədikləri hələ də aktuallığını itirməyib. Diqqətli olaq: "Bioloji göstəricilər sosial mühitin sadəcə neytral fonu deyil, bəşər mədəniyyətini yetişdirən münbit zəmindir. Bunsuz insan məna vəziyyətini zirvələrə qaldırmaq mümkün olmazdı". Yaxud: "Əqli inkişaf irsiyyətlə sosial mühitin qarşılıqlı münasibəti müstəvisində gedir və mədəniyyət vasitəsilə ötürülür. Fransada böyümüş çinli uşaq fransızca danışacaq, mücərrəd təfəkkür üçün guya genetik qabiliyyəti olmayan tayfa başçısının övladı ingilis məktəbini bitirib Oksfordda müəllimlik edəcək. Ş.Auerbax irsən aldığı genlərlə həyata atılan insanı bəxtəbəxt paylanmış kartla oyuna başlayan qumarbaz bənzədir: iş elə gətirə bilər ki, heç oynamağına dəyməz, amma elə də ola bilər ki, udmaqdan ötrü xüsusi səy göstərməyə ehtiyac belə qalmaz. Bu bənzətmədən nə nəticə çıxarmaq olar: kimin uğur qazanacağı sənin kartların, rəqibin kartları və hər ikinin iradəsindən kənar olan şərtlər həll edəcəkdir". Başqa bir yerdə Azad müəllim genlərlə bağlı yayılmış çoxsaylı atmacaları yada salaraq (məsələn, molekulyar genetik mütəxəssisləri zarafatla "mühit-əşpazdır, gen isə onun əlinin altında olan ərzaq", - deyirlər, başqa bir deyimdə, geni əşpazın xörək reseptləri kitabına bənzədirlər - N.M.), özü də maraqlı bir obraz yaradır: insan genlərinə əsaslanıb öz həyatına dirijorluq edə bilər, amma sosial mühitin partiturasına uyğun şəkildə. Onun mövqeyinin ən dəqiq ifadəsini isə, zənnimizcə, aşağıdakı sözlərində tapa bilirik: "İnsan öz genləri, onların müxtəlif şəraitlərdə verə biləcəyi üstünlük və zəiflik haqqında mümkün qədər çox şey bilməlidir. Bu biliklər "yaxşı" genlərin gücləndirilməsinə, "pis" genlərin isə zəiflədilməsinə kömək edər". Deməli, insan heç də irsən aldığı genlərin əsiri, yaxud girovu deyil. İnsan hətta taleyi "yazılsa" da, fəaliyyət göstərməlidir. Amma o, istədiyini çalıb, is-

bu "kitab"ı da indiyə qədər (lap Məşədi İbadın "Tarixi-Nadiri"ni yada salır) tamamilə "oxumaq" heç kəsə müyəsər olmayıb, amma elə bu qənaətin özü də odun üstünə yağ tökməyə bəş edir. Birinci tərəf dərhal fəallaşır və mikrobioloqları sosial elmlər tarixində çevriliş cəhd göstərməkdə günahlandırır. Deyirlər: əgər tale qabaqcadan bəllidirsə, "alınımıza yazılıbsa", onda insanın fəaliyyəti, cəhd və əzmkarlığı bir qara quruşa dəyməz. Bir halda ki, hər şey artıq həll olunub, hökmə boyun əyməkdən başqa nə yol qalır? Deməli, əlləşib-vuruşmağın, əziyyət çəkməyin, hətta yaşamağın belə mənası yoxdur. Yeyib-içib ömrü başa vurmaq ("Hamlet"də Şekspir necə deyir: "Yeyib-yatmaqla gününü keçirən insan nədir? - Heyvan!"), imkan daxilində sivilizasiyanın nemətlərindən dadmaq lazımdır, vəssəlam. Passivlik, fatalizm, ətalət, oturmaq ölümü gözləmək tendensiyası! Halbuki bəşər tarixi bu təslimçi fikrin təkzib faktları ilə doludur. Bu gün gəldiyimiz nöqtənin özü - elmi zəkənin hüceyrə və molekullarda indiyə qədər ilahi sirr pərdəsi ilə örtülü qalmış (bəlkə də saxlanmış) ruhi potensiyaya aşkarlamaq gücü qazanması insanın yaradıcılıq şövqünün, əzminin və iradəsinin göstəricisi deyilmə? İkinci tərəf biologiyanın sosial həyata və elmlərə müdaxilə etmək niyyətində olmadığını nəzərə çatdırır və öz növbəsində sual edir ki, əgər genin hökmünü heçə saysaq, onda təkamül qanunlarını şübhə altına almış, bütün elmi arqumentlərin üstündən xətt çəkmiş, həqiqətlərə göz yummuş olmağımız? Axı lap primitiv məntiqlə də aydın məsələdir ki, alma ağacında heyvan yetişməz. Yetişirsə də, burada peyvənd-filan (ya da şeytan) əməli olmalıdır. Atalar deyir, ot kökü üstə bitər. Öz qarşısına antropometrik əlamətlərin genetik cəhətdən araşdırılması vəzifəsini qoymuş GIANT